

Մենք կարող ենք սակայն որոշ չափով մօտենալ կրթութիւն խօսքի ընդունուած իմաստին, եթէ ընդունենք սահմանափակ և ընդարձակ կրթութեանց մէջ եղած տարբերութիւնը (մենք այս բաժանումը գերազանցում ենք կրթութեան համար գործածական դարձած բարձրագոյն և ստորին բաժանումներին)։ Կրթութեան ընդարձակութիւնը կախուած է իրականութեան այն շրջանի մեծութիւնից, որի հետ հոգին յարաբերութեան մէջ է մտնում։ Այս տեսակետից ճշմարիտ որ մեծ զանազանութիւն կայ մի զիւղացու, որ կրէք իւր հայրենիքից դուրս չէ եկել և մի մարդու մէջ, որ «չափ մարդիկ քաղաքներ է տեսել և բարքերի հետ ծանօթացել»։ օրա-վարձով բանող մի մշակի, որ զիւղական դպրոցում միայն կրօնագիտութիւն է սովորել և մէկ ուրիշի մէջ, որ զիմնադիպում և համալսարանում լեզուագիտութիւն և պատմութիւն, բնական գիտութիւններ ու փիլիսոփայութիւն է սովորել։ Այն նիւթը, որ ունի երկրորդը իւր հոգու կրթութեան համար, աշխարհի և կեանքի մասին ինքնուրոյն դադափար կազմելու համար, անհամեմատ աւելի հարուստ է։ Աչքի առաջ ունենալով հէնց այս վերջին հանգամանքը, սովորական խօսքով կրթուած է կոչուում միայն նա, ով դպրոցական ուսման, ծանադարհորդութեան և հասարակութեան մէջ վարած կեանքի միջոցաւ, բազմատեսակ յարաբերութեանց մէջ է մտել աշխարհի և մարդկանց հետ։ Բայց այս դէպքում այն հանգամանքի վերայ թէ արդեօք նորա ներքին կեանքը որ և է օգուտ ստացել է դորանից թէ՞ ոչ, քիչ է ուշադրութիւն դարձուում։ Իսկ մենք ընդհակառակը կասենք, կրթուած ասելով նախ և առաջ հասկանում ենք իւր ներքին բովանդակութեամբ զարգացած, ինքնագոյ հոգեկան կազմ. նեղ մտքով կրթութեան համար, ինչպէս սովորական խօսքի մէջ հասկացուում է, բացի սրանից պահանջուում է նաև ընդարձակ յարաբերութիւն իրականութեան հետ. յատկապէս ընդարձակ յարաբերութիւն հոգեկան պատմական կեանքի հետ։ Մարդու կրթութիւնը այնքան ընդարձակ է և այնքան հաստատուն, որքան բաղմանկողմանի է նորա գիտութիւնը և

որքան նա խորն է ըմբռնում մարդկային արարքները։ Առանձին մարդու հոգին յայտնուում է միայն այն ժամանակ, երբ համաշխարհային հոգու հետ շփման մէջ է մտնում, որ դարձանում է մարդկութեան պատմական կեանքի մէջ։

Այս տեսակետից մեզ համար հասկանալի կլինի թէ ինչո՞ւ սովորական խօսքի մէջ կրթութիւնը աւելի սերտ յարաբերութեան մէջ է դրուում գրականութեան և գեղարուեստի փիլիսոփայութեան և բանաստեղծութեան հետ, քան բնական գիտութիւնների և մաթեմատիկական հետ, քան քաղաքական և անտեսական կեանքի հետ։ Առաջիններում ազդութեան հոգեւոր կեանքը աւելի ազատ և սկզբնական ձևով է արտայայտուում։ Մոյն պէս այստեղից հասկանալի է դառնում թէ ինչո՞ւ լեզուների գիտութիւնը յաճախ իբր չափ է ընդունուում կրթութեան համար։ Իր և է լեզուի գիտութիւնը մեր և այն ազդի մէջ, որ այդ լեզուով է խօսում յարաբերութիւն է մտցուում։ Այս պատճառով մի նոր լեզու սովորել նշանակում է բարեկրթութեան թագաւորութեան նոր սահմանի մէջ մտնել։ Այսպիսով կրթութեան վերջնական նպատակին հասած կլինէր այն մարդը, որը կարող կլինէր ասել իւր մասին թէ ոչ մի մարդկային բան նրան անծանօթ չէ. մի նպատակ, որ իսկապէս անհասանելի է և Փառասփայնութեան առարկան է։

Ինչ որ տուած է մարդկային ցեղին
«Դմ» մէջ վայելել կուզեմ ես ինքնին։

(Նաբոնեթէ)

ՎԱՐԴԳԷՍԻ ԱՌԱՍՊԵԼԸ

Վաղարշապատ եւ իւր առասպելը—
Ըստ պատմական տեղեկութեանց Բ. դարում
Բ. յ. հռոմայեցիք, երբ պարթեաների հետ
կռուելով առնում են Հայաստանի մայրաքա-
ղաքն Արտաշատ և աւերում (163 թ. Բ. յ.)
շինում են մի քաղաք, ուր պահում են զժ-

րել բերգապահ զօրք (գառնիզոն): Այս քաղաքը որ շուտով այնուհետև հռոմայեցիք, այնակ ծագած մի ժողովրդական ապստամբութիւն զսպելուց յետոյ, հրատարակեալ են իրրեւ Հայաստանի զխաւոր քաղաք, կոչուում է Նոր Բաղաբ: ¹ անշուշտ հին մայրաքաղաքի, Արաշատի նկատմամբ, որից և շատ հեռու է: Սակայն շատ է անցնում: Նոր Բաղաբը կոչում է և Վաղարշապատ: Ըստ Խորենացու (Բ. կե.) հայոց Վաղարշ Թագաւորը (190—210 թ. Բ. յ.) պատեաց պարսպաւ և զհօր աւանն Վարդգէսի, պատեաց պարսպաւ և հօր պատուարաւ և անուանեաց Վաղարշապատ: որ և Նոր քաղաք: Խորենացու այս պատմութիւնը թէ Վաղարշապատը Վաղարշ Թագաւորի անունով է կոչուել՝ անհիմն և շինովի համարել կարելի է: քանի որ Նոր Բաղաբի Վաղարշապատ անունը կայ և քանի որ իրօք Բ. գարի վերջում և Դ. դարի սկզբում Հայաստանում Թագաւորել է Վաղարշ: ² Եթէ Նոր Բաղաբը կրում է Վաղարշ Թագաւորի անունը, կրնանակէ նա որն է ձեռով աշխատել է այդ քաղաքը բարձրացնելու ու մեծացնելու համար:

Աղաթանգեղոսի մէջ Վաղարշապատը բերդաքաղաք է և միանգամայն մայրաքաղաք Դ. դարի առաջին կէսից արդէն. Խոսարով Տրդատ Թադեւորնիւն այցտեղ են նստում (Էր. 26. 30. 80). «Դ Վաղարշապատ, զոր և Նորաքաղաքն կոչեն, ի նիստս Թադեւորացն Հայց» (Էր. 96): «Ղօղեալ էին յարքայական կայանին» ի նմին Թադեւորաց ի Վաղարշապատն քաղաքին» (Էր. 99): Սակայն ինչպէս երևում է, Արտաշատը դեռ չէ ընկնում. Վաղարշապատի հետ Ագաթանգեղոսի մէջ յիշում է և Արտաշատը թէ իբրեւ բերդ և թէ իբրեւ կրօնական կեարոն: Բիւզանդի մէջ (Դ. դար. Ը. գլ.) Տրդատի որդին Խոսարով Դ. դառում, ինչպէս երևում է, Արտաշատում էր նըստում և այստեղ, «մինչև ի դաշտն Մեծամօսի ի բլուրն որ անուանեալ կոչի Դուին, որ կայ ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին մեծի Ար-

աաշատուս: նա անկել է տալիս անտառ: շի-
նում է պապարանն արքունականս: Տիրան
Թագաւորը (Գ. դպր. ԺԲ. զԼ.) Արտաշատից
ընդառաջ է ելնում Յուսիկ կաթողիկոսին: և
ամեալ ի քաղաքն մեծ յԱրտաշատ: յեկեղե-
ցին դառնային: և նստուցանէին զցանկալի
մանուկն Յուսիկ յաթոռ Հայրապետականս:
Վաղարշապատն ուրեմն մի առ ժամանակ իր-
բւ ամցակից է Հանդիւանում Արտաշատի զի-
մաց: և այնուհետեւ դարձեալ բարձրանում է
Արտաշատն ու յետոյ Դուինն Արտաշատի մօտ:

Արտաշատան ունէր անցեալ և պիտի պար-
ծենար իւր հնութեամբ, հիմնադիր ունենա-
լով հայոց հին թագաւորներից Արտաշէսին:
Շատ բնականօրէն արտաշատոցոց մրցակից վա-
ղարչապատգիբ ևս պիտի աշխատէին իրենց
Ծոր-Քաղաքի սկիզբը հին ցոյց տալ և կապել
որեւէ հին հայ թագաւորի անուան հետ, ճիշտ
ինչպէս մեր իշխանները ձգտում էին իրենց
ցեղի հնութիւնը ցոյց տալու՝ այս կամ այն
թագաւորից սերուած համարելով իրենց: Ար-
տաշատն ունէր իւր հիմնարկութեան առաւ-
պելը՝ նոյնը պիտի ձգտէին ունենալու և վա-
ղարչապատգիբ: Ծոր-Քաղաք կոչումը ինչպէս
և Վաղարշապատ, շատ նոր էր և չէր կարող
նոցա համար պատիւ լինել և առասպելի նիւթ
տալ: Հեռեաւորար Վաղարշապատի առասպելը
պէտք էր կապել մի հին անուան հետ՝ միայն-
պիսի անուան հետ, որ միանգամայն առնչու-
թիւն ունենար Վաղարշապատի հետ: Այդ
անունն է Վաղդգէսի անուն, որ, ըստ Խորե-
նացու, Վաղարշապատի հին կոչումն է: Առաս-
պելը շինուած է Վաղդգէս մանուկի վրայ:

Առասպելի մէջ պատմում են թէ Վարդգէս մանուկը հատուած գնացեալ ի Տուհաց դաւառէն, զալիս նստում է Շրէշ բլրի Արտիմէդ քաղաքի Բասազ գետի մօտերը՝ շրջառել կոփել զգուռն Նրուանդայ արքայի: Սա կին է առնում Թազուորի քրոջը և շինում իւր անունով աւանը, որի մէջ Տիգրան թագաւորը հրեայ գերկններ է բնակեցնում և աւանը մեծանում է:

1. Римская исторія Э. Моммсена, т. V.
Москва 1885, стр. 397.

2. Գարագաշեան, ՔԱՆ. պատմ. Հայոց, Բ. Կր.

կուսմէ պարզաբար թակել ծեծել իսկ մէկի դուռը թակել ծեծել ինչպէս զիսկէնք ցարդ ևս մի քանի տեղ հայոց մէջ նշանակում է մէկի աղջիկն ուզել Սյո մի դարձուած է որ երեւի հին սովորութիւնից է ծագում Մեր հեքսթներին մէջ ցարդ ևս թագաւորի աղջիկն ուզելիս խնամախօսը գնում թագաւորի դուռը ծեծում է եւ նստում դռանը «խնամաքարի» վրայ որ նշան է թէ աղջիկն ուզում են Ռ. Երեմե կոչել կոփել զգուռն Երուսաղեմ արքայի նշանակում է աղջիկն ուզել Պ. Խալաթեանն այս առասպելը շինծու է համարում որովհետեւ Վարդգէս անունը ինչպէս և Արտիմէզ քաղաքը քրդորովին անյայտ է մեր մատենագիրներին և յոյն ու հռոմայեցի պատմիչներին ուստի և Խորենացու «հնարածն են այդ անուններն» և առասպելը Սակայն այդ դատողութեան հիմքը սխալ է թէ այդպէս դատելու լինինք սուտ և հնարովի կարելի է համարել շատ ու շատ բան ոչ միայն մեր այլ և ամենայն ազգերի մատենագիրներին մէջ Միթէ քիչ բան կայ այս կամ այն պատմագրի մէջ որ ուրիշները չեն յիշում Պ. Խալաթեանը միշտ այնպէս է դատում թէ ինչ որ Խորենացուց առաջ (գնելով Խորենացուն ամենավաղը Լ. դարու վերջում և Թ. դարու սկզբում) յիշուած կայ Խորենացին ուրիշներից է առել և սարքել ինչ որ Խորենացուց յետոյ է յիշուած կամ կայ Խորենացուց են ուրիշներն առել և կամ նորա ազգեցու թեան տակ է շինուած իսկ ինչ որ Խորենացու մէջ կայ և ուրիշ տեղ չկայ կամ պ. Խալաթեանն ինքը չգիտէ թէ կայ թէ չկայ այդ էլ սուտ է և Խորենացու շինածը Այսպէս Վարդգէսի աւան Արտիմէզ քաղաք ուրիշները չեն յիշում Բասաղ գետը միայն Ասողիկն է յիշում այն էլ Խորենացուց առնելով իսկ Երեւ ընդրը—թէպէտեւ Հայաստանում չորս (?) Երեւ ընդր են յիշուած բայց ոչ մէկը Վարդաշապատի մօտ է: 1 Ապա

ուրեմն քառ պ. Խալաթեանի Խորենացու հնարածն են Վարդգէսի աւան Արտիմէզ քաղաք Բասաղ գետ և Երեւ ընդր Զարմանա լի մարդ է այդ Խորենացին որ զընի մի շարժումով առանց որեւէ կարիքի ոչ միայն մի ժողովրդական առասպել է ստեղծում և մի ժողովրդական թագաւոր և նորա փեսան Վարդգէս մանուկ այլ և չորս հինգ աշխարհագրական անուններ՝ Վարդգէսի աւան Արտիմէզ քաղաք Բասաղ գետ Երեւ ընդր այլ և մի խորհրդաւոր (таинственный) Տուհաց գաւառ: Եւ գիտէք այդ անունները նա Ափրիկայի խորքում Սահարայի անապատի համար չէ ստեղծում որ ոչ որ չկարողանայ սուտ լինալ այլ Վարդաշապատի համար որ «Բ. դարուց Բ. յ. Հայաստանի մայրաքաղաքն է եղել իսկ Դ. դարուց մինչեւ այժմ բացի այդ և հայոց կրօնական կեդրոն է դարձել և Է. դարում աւելացնենք մենք նոյնպէս նշանաւոր է

ինքն կարմիր վառնի կարմրահող առասպել ևն և զոյգ լոցին մակադասեղ խաշանց: Զոյսեն և Աշխան ունից է առնում բայց յիշած բոլորները քաղաք մը միայն ևն Վարդաշապատի այլ շատ մօտիկ Ս. Էմիածնի անտիկ ու աւելի քան 1 1/2 վերս: Միայն այդ բոլորները Երեւ անուն լին կրում այժմ: Վարդաշապատի, որքան հարցաւորեց խաշանի, ի հետոյ մի միայն Երեւ բոլոր գիտեն և այդ բոլոր այժման գիտից հիստիա է ընկնում: Բան և հինգ տարի առաջ քաւական մեծ և քարէր հողաբոլոր էր բայց այս տարիների ընթացքում գիտացիլ բլրի հող շարունակ կրում ևն տեսնել ու այդինքն պարտաւանդեալ համար և բոլոր հետգնեկ իշխում է: Շատ հետաքրքիր կրիներ այդ Երեւ կոչուած բլրի կազմութիւնն ուսումնասիրել բոլոր ինչպիսի երևում է քաւական լի այլ տարեստական և ծառայելի իրեր գերեզմանատեմից կոնիներ հին անօրներ և իրեղիներ շատ են դուրս եկել ամբողջ կազմում է քաւական երկրներից գոյնգոյն շերտերով մեծ կանոնաւորութեամբ լցուած որոնց մէջ միայն մեծ տեղ է լինում: Այս բոլոր միայն որ հին տրագան լինելը պարզ երևում է այժմ յայտնի է Երեւ անունով: Սակայն պէտք է նկատել որ Խորենացու մեծագիտների մէկ կայ և Երեւ բլրի ընթացքաւոր այնպիսի որ նախ պէտք է որոշել Երեւ բլրի քե բլրի մասին խօսք պիտի լինի:

1. Այս «խորհրդաւոր Տաւաց գաւառն» այնքան էլ կաւական չէ պ. Խաւարեանի համար և կարող է Խորենացու ստեղծածը լինել զի խորհրդաւոր կամ գաղտնիք գտել է պ. Խաւարեանը: Այդ անունն մեծ ևս տեսնում է Բաւականի մեծ և Գոթ Տու (=Տաւ, Տաւաց) գիտելի անուններ որ յիշում են Փարսեցիկ և Սերկոս միայն Դու մեծով:

1) Պ. Խալաթեանը կոչումն է անում Աշխանի Այրաւաս, եր. 204, ուր կարդում ենք. «Երեւ ընդր քառ այժմու գիտութեան քաւական կոթմանը» ու մի այլ գէր ընդ ևն բայց քաղաք մը միայն ևն Վարդաշապատի ընդ տեսնուած յանկի Միմադորի և կոչին Երեւ բոլոր վասն առաստեղաւոր բուստցանեւոր գրանւարն Երեւ ևն բոյս իսկ յայտագնաց կոչին Գոթար և այս

եղել էր մեր կաթողիկոսների առանձին խնայալիքի առարկան է եղել հայկազ եկեղեցիներով զարդարել այդ քաղաքը: Եւ ահայդ տեղի համար այդ ժամանակներում ստեղծում է Մորենացին այնքան անուներ: Պ. Մալաթեանն այնպես է խօսում, որ կարծես մեր մատենագիրները Հայաստանում եղած բոլոր հին ու նոր աշխարհագրական անունները գրել են և նոցա բոլոր գրածներն իրեն քաջ ծանօթ են և կամ երբ մի յոյն մատենագիր Սուլիզադյանը հարաբար գրում է Նոր Բաղաբի շինվելու մասին և չէ յիշում ուրիշ անուններ ու բնին և գոյություն չեն ունեցել այդ անունները և կամ իրր թէ նա պ. Մալաթեանը հաստատել է, որ Հռոմայեցիք այդ Նոր Բաղաբը հիմնել են մի ամայի երկրում և չէր կարող մի Վարդգեսի աւանի մօտին կամ տեղում շինուած լինել: Կարծես պատմութեան մէջ քիչ են պատահում այդպիսի դէպքեր, որ հին գիւղի տեղում կամ մօտին շինում են նոր գիւղ, կամ նոր քաղաք. ժողովուրդը մի առ ժամանակ պահում է հին անունը և նոր գիւղի կամ քաղաքի վրայ մինչև Նոր անունը մոռացութեան է տալիս հին անունը: Այսպես և Նոր Բաղաբ անունը կարող էր յետ մնել Վարդգեսի աւան անունը, իսկ Վաղարշապատ անունը այժմ մոռացութեան է տուել և Նոր Բաղաբ անունը ¹

1. Կենդանի պ. Խաչատրեան և ընթերցողներ, որ այսպիսի տարական քաների մասին ենք գրում: Բայց պ. Խաչատրեանի կարող էինք յիշեցնել, օրինակ իւր ծածօր Բաղաբ Արխանդրապոլ և քեղը, որ ռուսներն են լինած 1831 թուին հին Գիւմրիի կամ Կուսայրիի մօտ. բայց ժողովուրդը դեռ պահում է Գիւմրի անունը, քակեալ և քականդութեան մէջ, բացի հետաքննարկելից, որքան զինել, միայն Արխանդրապոլ է յիշում: Գ. Խաչատրեանի հայրենի Բաղաբի հետ յիշեմք և մեր հայրենի գիւղը Թաղաբիլ (—նոր գիւղ), որ նոյն ժամանակներում շինուած է հին նշանաւոր Աստապատ աւանի տեղի մօտ, բայց դեռ ժողովուրդը այս և՛որ Թաղաբիլի վրայ պահում է հին անունը ևս՝ Աստապատ, այն և՛ նոյն իսկ մի գոյց այս գիւղի հիմնադրութեան և անուան համար, իր քե Ս. Վարդան Մարտիրոսեանի մարմինն Աւարայի դաշտից այստեղ են քերտած ու պատած: Ուստի և՛ գիւղի անունը կոչուում է Աստապատ: Բայց այդ Թաղաբիլը (—նոր գիւղ) շինուած է Ժ. Գաբում, կասկ պ. Խաչատրեանը, և՛ ռուսաց բոլոր ֆաբրիկների վրայ լիայ Աստապատ անունը, այն միայն Թաղաբիլ, այն էլ քերտածն՝ Տաղաբիլը.— ուրեմն սուս է և՛ սար

Հռեց գերութիւն մեծն Տիգրանի ծնողը:— Մորենացին գրում է թէ Վարդգեսի աւանում «Տիգրան» միջին յարչակունեաց նստոյց զհասարակ աւանոյց գերութեանն հրէից, որ եղև քաղաքադիւղ Վաճառօք: Ըստ պ. Մալաթեանի (եր. 336) այս հակառակ է Փաւստոս Բիւզանդի տուած արժանաւարտ տեղեկութիւններին, որովհետև նա լուսելով այն քաղաքները, որտեղ զետեղուած են եղել հրեայ գերիները, հէնց Վաղարշապատի մօտին այդպիսի բան չէ տեսնում: Դարձեալ դատելու նոյն եղանակը Բայց Փաւստոսը ճիշտ է լուսում այն աւելացնելով, որ լոր քաղաքները, ուր հրեայ գերիները զետեղուած են եղել, Նա նկարագրում է միայն թէ ինչպէս պարսկիներն աւերում են հայոց ամրոցը երկիրը և յանուանէ յիշում է մի քանի քաղաքներ և այն տեղերից տարած հայ և հրեայ գերիներն ու նոցա թիւը: Այս են.

Արտաշատ «9000 տուն երդ հրեայս և 40 երդ հայ»: Վաղարշապատ «ինն եւ տասն երդս հազար» (=19 երդս 1000). Նրուանդաւատ «երդս 20000 հայ և երդս 30000 հրեայ»: Զարեհաւան «5000 երդ հայ և 8000 երդ հրեայ»: Զարիշատ «14000 երդ հրեայ և 10000 երդ հայս»: Վան «երդս 5000 հայ և 18000 երդս հրեայս»: Նախճաւան «երդս հայս 2000 և հրեայս երդս 16000»:

Ինչ կրկարծէ այս հաշիւը կարգաւոց յիտոյ ընթերցողը, արդեօք «հենց» Վաղարշապատի համար հրեայ գերիներ չէ յիշում Բիւզանդը, թէ հէնց Վաղարշապատի համար աղաւաղուած է ընագիրը: «Ինն եւ տասն երդս հազար», ինչ հայ թէ հրեայ: Միթէ կարծի էր Բիւզանդն իւր այնքան կրկնութիւնների մէջ մի առ մի ասել թէ իւր յիշած քաղաքներից ամեն մէկից որքան հայ և որքան հրեայ են տարել և Վաղարշապատի համար չասել նոյն իսկ թէ այնտեղից ինչ են տարել գերի, հայ թէ հրեայ: Եւ վերջապէս տեսէք բառերի զատուութիւնը. «ինն եւ տասն երդս հազար»: Միթէ պարզ չէ, որ այստեղ

փոյի Աստապատ անունը, և՛ շինովի Ս. Վարդանի այստեղ քաղուելու շրջանն էս: Եյս յէ՝ ասում արդեօք պ. Խաչատրեանը և՛ Վարդգեսի աւանի համար:

ամբողջ բառերն ապահաս և երկու թիւ է յիշուած եղել: Պ. Սալաթեանն աղաւաղուած բնագիրն էլ յօգուտ իրեն բանեցնել զիտէ: Սակայն պ. Սալաթեանի մեթոդն երկայրի սուր է. այն ժամանակ նա կասէր Սորենացին Վաղարշապատի հրէական գերութիւնը Բիւզանդից է վերցրած: Որովհետեւ առանց այն էլ նա գրում է. «Չնայելով Փաւստոսին հակասելուն մեր պատմագիրն ակամայ պահում է Փաւստոսից առած մանրամասնութիւններ հրէից գերութեան մասին: Եւ այդ մանրամասնութիւնները որոշում է նա իւր աշխատութեան երկրորդ մասում (եր. 80): Սորենացի. «Երում Տիգրան միջին յԱրշակունիսց նստոյց զհասարակ առաջնոյ գերութեանն հրէիցն»:— Բիւզանդ. «Չայս ամենայն բազմութիւն չրէից, զոր գերեցին տարան յերկրէն Հայոց, ածեալ էր յերկրէն Պաղեստինացւոց մեծի թագաւորին Հայոց Տիգրանայ ի ժամանակին՝ յորժամ գերեաց նա և ած ի Հայս զբահանայապետն չրէից զՀիւրկանդնոս զառաջին ժամանակաւ»: ... Հրեայոց զոր ածեալն էր գերի Տիգրանայ արքայի Արշակունոյ: ...

Եւ գրիւմ է ինչու է դժած Սորենացու և Բիւզանդի մէջ առաջին բառերն ևս թէպէտ և նոյն իմաստը չունին: Որպէս զի ցոյց տայ որ այդ առաջին գերութիւնն ասածն էլ Սորենացին Բիւզանդից թելադրուած է սարքել: Եւ այս ինչ առաջին գերութիւն է որի մասին ասես թէ հարեանցի (?) յիշում է Սորենացին, բացականչում է պ. Սալաթեանը և ապա հարցնում. «Ե՞րբ է եղել երկրորդ գերութիւնը և ո՞ւմ ձեռով—մեզ ոչինչ յայտնի չէ: Անշուշտ պ. Սալաթեանին կարող է յայտնի չլինել զի նա Սորենացին կարդացել է և շատ անգամ կարդացել բայց ինչպէս ամեն մահկանացու մոռացել է, որ Սորենացին նոյն Արշակունի միջին Տիգրանի համար երկու հրէական գերութիւն է պատմում: Եւսի Բ. զրքի ժգ. զլիւի մէջ. Առեալ գերի բազում ի հրէիցն, նստի շուրջ Պաղոմայից քա-

ղաքաւ:» և այնուհետեւ ժգ. զլիւի մէջ այս գերութեան համար գրում է. «Իսկ թաղաւորն Հայոց Տիգրան զգերութիւն հրէիցն նստուցեալ ի յԱրմաւիր և յաւանին Վարդգէսի, որ ի վերայ Քասաղ գետոյ: Այս առաջին գերութիւնն է, որ չգիտէ Բիւզանդ: Ապա երկրորդ գերութիւնը որ Բիւզանդին է պատմում է ժթ. զլիւի մէջ. «Եւ զապա միաբանութեան Տիգրանայ և Արտաշիլի և առաքեալ ասպատակի Պաղեստինէ, և գերութիւն Հիւրկանու քահանայապետի և այլ բազմութեան հրէից: Եւ զՀիւրկանոս կապեալ ածեն Տիգրանայ հանդերձ գերութեամբն և Տիգրան հրաման տայ Բարդափրանայ նստուցանել զգերեալսն Հրէից: ... ի քաղաքն Շամիրամայ: Ահա և երկրորդ գերութիւնը: Եւ Սորենացին Բիւզանդից օգտուած է, այս երկրորդ արշաւանքի համար միայն կարող է լինել. և գուցէ Սորենացուն խարոյներից մէկն էլ հենց այդ արժանահաւատ: Բուզանդն է եղել, որ մեր պատմագիրը Տիգրանին կենդանի է պահում և մասնակից պարթեաց այդ արշաւանքին Պաղեստին և Հիւրկանոսին Հայաստան է գերի բերում, մինչդեռ նա պարթեաց գերին է եղել և Բաբելոն տարուել ըստ Թովմայոսի:

Տիգրանի առաջին արշաւանքը Պաղեստին և Պաղոմայից քաղաքը պաշարելը որ պատմական իրողութիւն է, Սորենացին կարող չէ Բիւզանդից առած լինել, այլ ուրիշ աղբիւրից: Այս արշաւանքի գերիներն ահա— և եթէ Տիգրանի հրեայ գերիներ է բերել, այս ժամանակ միայն եղած կարող է լինել—նա բնակեցնում է Վարդգէսի աւանում: Այս առանի հրէական գերութիւնը Սորենացին կարող է հարկաւ դրաւոր աղբիւրից ևս առած լինել: Եւ աղբիւր չէ յիշում: Բայց մենք աւելի հաւանական ենք համարում, որ նա առած լինի նոյն Վարդգէսի աւանի առասպելից: Առասպելի բովանդակութիւնը պատմելու ձեւ այդ չէ մերժում: Հատուած դնացեալ Վարդգէս մանուկն: ... կռել կոփել զգուռն Երուանդայ արքայի: Այս Երուանդ առաջինն է սակաւկեացն, որ ի հայկազանց զօրոյ զքոյրն կին առեալ Վարդգէսի շինեաց զաւանս զայս: Եւ յիշում Տիգրան միջին յարշակունիսց նստոյց զհասարակ առաջնոյ գերութեանն Հրէից, որ

1. Աղաւաղուած է հաւաստու ևս Արտաշատի մասոյցի անհատացիէ: որ այդ սաղոսից 9000 երբ ճեւայ գիւրի օսակէն ևս հայ միայն 40 երգ:

եղև քաղաքագեւղ վաճառօք: Այս ամբողջից մենք ընդգծած բառերը միայն Մորենացու բացատրութիւններն և յաւելումներն ենք համարում: Ինչպէս յայտնում ենք, որ Մորենացին իմանալ, որ երգի մէջ յիշուած Երուանդը յատկապէս Երուանդ առաջին սակաւակեացն է: Տիգրան Ա-ի հայրը և ոչ թէ Երուանդ Բ-ն հարցնում է պ. Խալաթեանը: Եւտ հեշտ կերպով բաւական էր, որ առասպելի մէջ յիշուած լինէր «առաջին» «հին» «բնիկ թագաւոր» բառերից մէկը, և մեր պատմագիրն այդ Երուանդին պիտի նոյնացնէր իւր առաջին բնիկ թագաւոր Երուանդի հետ, և ոչ թէ Արշակունի Երուանդի հետ. ճիշտ ինչպէս երգի Մեծն Տիգրանին դրած է բնիկ թագաւորների ցանկի մէջ: Իսկ Վարդգէսի աւանի առասպելի մէջ յիշուած Տիգրանին, թէկուզ սա ևս բնիկ բառ կրէր, մեր պատմագիրն անհրաժեշտօրէն պիտի տարբերէր Երուանդեան Տիգրանից և նոյնացնէր Արշակունի միջին Տիգրանի հետ, քանի որ իւր պատմական ծանօթութիւններով միջին Տիգրան Արշակունին է արշաւել Պարսկաստան և հրեայ գերիներ բերել: Սակայն առասպելն աւելի ճշտութիւն է պահել, քան Մորենացին: Մենք գիտենք Մորենացին առնելով մի գրաւոր աղբիւրից, որ ժողովրդական երգից է ծագում, իւր Հայկազն Տիգրանի (=Մեծն Տիգրանի) հայր դնում Երուանդ սակաւակեաց, «խարտեաշս այս և աղբիւր ծայրիւ հերաց Երուանդեանն Տիգրան» (Ա. իդ.): Իսկ այստեղ Վարդգէսի առասպելի մէջ պատմում է, որ նոյն Երուանդ արքայի քոյրն առնում է Վարդգէս մանուկն և շինում է իւր անունով աւանը և անմիջապէս թէ Տիգրանը (=Մեծն Տիգրան) այնտեղ բնակեցնում է հրեայ գերիներ և աւանը մեծանում է: Աւելի խօսքով աւանը շինւում է Մեծն Տիգ-

րանի հօրաքրոջ ամուսնու ձեռով, բայց Տիգրանն ևս մասնակից է լինում բնակեցնելով այնտեղ հրեայ գերիներ, որ միևնոյն թէ աւանն ըստ առասպելին իսկապէս շինւում է Մեծն Տիգրանի օրով: Մորենացին միայն սխալ մեկնելով այդ Երուանդին ու Մեծն Տիգրանին, որ հայր ու որդի են ըստ առասպելին, բաժանում հեռացնում է իրարուց, մէկին թողնելով երգի բնիկ Մեծն Տիգրանի հայր, իսկ միւսին, որ նոյն Մեծն Տիգրանն է, նոյնացնելով իւր Արշակունի միջին Տիգրանի հետ: Այսպէս այն հանգամանքը, որ երկու տարբեր առասպելի մէջ ևս հակառակ Մորենացու բացատրութեան, Երուանդ և Տիգրան (=Մեծն Տիգրան երկու դէպքում էլ, հակառակ Մորենացու բացատրութեան) անունները միասին են դուրս գալիս, եթէ մի կողմից վկայում է երկու առասպելների վաւերականութեանը, միւս կողմից ցոյց է տալիս նաև, որ ժողովրդական առասպելի մէջ հենց Մեծն Տիգրանի հայր համարուել է Երուանդ: Այս անունով հայոց թագաւոր մեզ յայտնի չէ. բայց Երուանդ անունը կարող էր դործածական լինել հին հայոց մէջ: Դ. դարում Բ. ա. Հայաստանի շատ սատրապներ կրել են Երուանդ անունը: 1 և նոյն իսկ Հայաստանի վերջին պարսկական (?) սատրապն էլ (190 թ. մօտերը) Արտաշէսի և Զարեհի թագաւորելուց առաջ) կրում է Երուանդ անունը, որին թագաւոր է անուանում Ստրաբոնը: 2 Իսկ Մեծն Տիգրան այդ ժամանակից շատ հեռու չէ (ծնւած մօտ. 140. թ. Բ. ա. ըստ Ռիչ-նաքի): 3 Անշուշտ, մենք չենք պնդում, որ Մեծն Տիգրանի հայրը որի անունը պատմութեան մէջ հաւաստեալ յայտնի չէ, Երուանդ կոչւած լինի. բայց մի անբնական բան էլ չէր լինի, որ ժողովրդական առասպելը պահած լինէր ճշտութեամբ այդ անունը: Եւսմենայն

1. Hübschmann Arm. Gramm. I. nr. 40.

2. Халат. Арм. Эпосъ. nr. 234 հ: «Վերլիմ պատկանակաւ սատրապ» կոչուելը մեզ համար անհասկանալի է, քանի որ այդ ժամանակ պատրիկները չէին իշխում Հայաստանին: Դժբախտաբար քննադիր մեծի օակ լուծիմի տեղի պարսկական ծագման պատճառով այդ երուանդը պարսկական սատրապ է կոչուում:

3. Գարագաշեան, Բնմ. պատմ. Հայոց Բ. nr. 131.

1. 2գիտեմ պ. Խալաթեանը որեղից գիտէ որ Վարդգէսի վրաց երգ է եղել և ոչ լոկ գրոյց: Խորենացին «յառասպելն առնեմ» է դնում: Այս «առասպել» և ոչ «առնեմ» բառից դեռ կարելի չէ եզրակացնել թէ այդ առասպելը երգուել է և ոչ թէ պատմութիւն:

դէպս, մեզ համար այն նշանակութիւն ունի որ մի առասպելի մէջ Մեծն Տիգրանի հայրն է Ծրուանդ, և միւս առասպելը Վաղարշապատի սկիզբը կապում է Մեծն Տիգրանի այս հօր և հենց իրեն Մեծն Տիգրանի հետ:

Այս առասպելի մէջ կարող է պահուած լինել բուն պատմական յիշողութիւն, թէ Վաղարշէսի աւանը շինուած է Մեծն Տիգրանի և իւր հօր օրով: Սակայն առասպելը հաւաստեալ առանձին արժէք ու նշանակութիւն է ստացած և զարգացած յետոյ, երբ Վաղարշէսի աւանը, Նոր Բաղաք և Վաղարշապատ անունով հայաստանի մայրաքաղաքն էր: Միւս կողմից առասպելն ամբողջապէս կարող է այս ժամանակներում ևս ստեղծուած լինել և կապուած ժողովրդական առասպելի յայտնի և սիրելի դիւցազն Մեծն Տիգրանի և իւր հօր անուանը: Ընչպէս լինի այս առասպելի սկիզբը պատմական յիշողութիւն ու նենայ իւր մէջ թէ Վաղարշապատի փառքը բարձրացնելու համար միայն յետոյ ստեղծուած լինի այդ երկրորդական է՝ մեզ համար միայն այն նշանակութիւն ունի, որ Վաղարշէսի աւանի առասպելը ժողովրդական է և հակառակ խորհնացու բացատրութեան, պատկանում է Մեծն Տիգրանի առասպելի շրջանին:

Մ. Արեղեան.

ՄԱՏԹԷՈՍ ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ

Անցեալ տարի հայկական լեռները աւետեցին մեզ Մ. Մամուրեանի 50 ամեայ գործունէութեան ամօթիւ կատարուած յօրհեանի մասին այս տարի արդէն՝ յունուարի 17-ին, զուժեցին նորա մահուան լուրը...

Մամուրեանի մահը մեր ազգի համար աննկատելի անցնել չի կարող, որովհետեւ թէ ունինք մեր մէջ մի քանի վաստակաւոր մարդիկ, նոցա զլիսաւոր աշխատաւորներէջ միկն էլ Մամուրեանն էր. այս վկայում են նոքա բաղմամբիւ և բաղմարդիւն գործերը:

Մատթէոս Մամուրեանը ծնուել է 1 30թ. Զմիւռնիայում: Նորա ծնողները բնիկ Զմիւռնացի են եղել: Իր սկզբնական կրթութիւնը ստացել է Սիրայի Յունաց դպրոցում: շարունակել է ծննդավայրում՝ զանուած Մեսրոպեան վարժարանում և աւարտել է Պարիզի Մուրատեան վարժարանում և այստեղ արդէն իր աշակերտ նա աչքի է ընկել իւր տրտաւար դր ընդունակութիւններով: Պարիզի նշանաւոր անձանց ներկայութեամբ վարժարանում կատարուած մրցանակարարչութեան ժամանակ Մամուրեանը արժանացել է միջոցաւոր խոհանարարի ու շիւս ճարտար և այն դովարանական խօսքերին և հաշակաւոր բանաստեղծ Լամարտինը՝ նկատելով նորա միջպագայ նշանաւոր մարդու յատկանիշները և նախատեսելով պատանի Մամուրեանի բեղմաւոր գործնէութեան՝ փառաւոր ազգան դառնիներով պատկել է նորան: Ուսումն աւարտելուց յետոյ դալիս է Պոլիս և ստանձնում է Արամեան վարժարանի տեսչութեան պաշտօնը: Այնուհետեւ դառնում է Պատրիարքարանի դիւանապետ միւնիոյն ժամանակ զբաղուելով ամիրանների որդոց կրթութեամբ: սակայն նորա գործունէութիւնը Պոլսում երկարատե չի լինում: նա շուտով թողնում է Պոլիսը և գնում իւր սիրած հայրենիքը, Զմիւռնիայ ուր և հաստատուն հիմք է դնում իւր բեղմաւոր աշխատութեան: Այստեղ նորան տեսնում ենք իրեն տեսուչ և ուսուցիչ իրեն հեղինակ ու թարգմանիչ, այլև իր խմբագրապետ ու տպարանապետ Քոստաս Սիմիոնիոյ Մեսրոպեան և Հոխիսիմեան վարժարաններում տեսչութեան պաշտօն է վարել: միւնիոյն ժամանակ հետզհետեւ լոյս ընծայել բաղմամբիւ ինքնուրոյն և թարգմանական գրուածքներ, որոնց միայն վերնագիրները կ'ընկնէր այստեղ, որպէսզի գէթ մօտաւոր դարաւար կարելի լինի կազմել այն աշխատաւոր մարդու անդուլ և արդիւնաւետ գործնէութեան մասին:

Խնքնուրոյն գրուածքներ.

1. Անդլիական Նամականի.
2. Առաջին ընթերցարան.